

SLOVANSKI SVET V NAŠIH NAJSTAREJŠIH GIMNAZIJSKIH BERILIH

Po reformi avstrijskega gimnazijskega šolstva – gimnazija je bila odslej osemletna – je na ozemlju s slovenskim prebivalstvom tudi slovenščina postala učni predmet. Potrebna so bila berila in ta so zdaj postopno izhajala, in sicer od 1850 za prvi gimnazijski razred do 1865 za osmi razred.¹ Prvi dve knjigi – *Slovensko berilo za prvi gimnazijalni razred* in *Slovensko berilo za drugi gimnazijalni razred* – je sestavil Kleeman, gimnazijski ravnatelj v Ljubljani, a sta izšli brez urednikovega imena, tretji in četrti del (*Slovensko berilo za tretji* in *Slovensko berilo za četrti gimnazijalni razred*) je uredil Janez Bleiweis, ki je najbrž pomagal tudi pri prvih dveh knjigah; berila za višje razrede pa je sestavil Fran Miklošič.² Le s pridržkom je med te učbenike mogoče prišteti še Ivana Macuna *Cvetje slovenskega pesništva* (Trst 1850), saj knjiga ni bila uradno odobrena kot učbenik. Posebej pa je treba upoštevati nekaj Janežičevih del za gimnazijsko mladino: *Cvetje slovenskega naroda I* (1852), *Slovensko slovnico s kratkim pregledom slovenskega slovstva ...* (1854), *Cvetnik, berilo za slovensko mladino* (1865, 1867), *Cvetnik slovenske slovesnosti, berilo za višje gimnazije in realke* (drugi natis 1868).

V zvezi s temi prvimi slovenskimi gimnazijskimi berili se pojavlja vprašanje, koliko je vanje vključena književnost drugih Slovanov, a tudi kakršnakoli vednost o slovanskem svetu sploh, to pa zaradi posebne sestave teh beril. Poleg pesmi in leposlovne proze vsebujejo namreč tudi poučne sestavke – zgodovinske, zemljepisne, narodopisne, naravoslovne ipd. Poučnega dela je približno za polovico. Tako so sestavljena tudi sočasna nemška berila za nižje gimnazijske razrede. V višješolskih avstrijskih čitankah pa je – sodeč po dveh delih učbenika J. Mozarta *Deutsches Lesebuch für die oberen Classen der Gymnasien* – uporabljen kronološki vidik in so neleposlovni teksti, kolikor jih je, vključeni v predstavitev opusa posameznih nemških pisateljev. Miklošičeva berila za 5., 6. in 7. razred so nasprotno ohranila raznolikost nižješolskih (poučnih sestavkov je še vedno vsaj polovica), šele berilo za 8. razred upošteva kronološki vidik, saj je prvi del literarnozgodovinski pregled s primeri, drugi del – *Izgledi iz sedanje slovesnosti* – pa sega bolj v sodobno slovstvo. Snovna prepletenost je imela bržkone praktičen jezikovni smoter: dijakom naj bi odkrila zvrsti slovenskega knjižnega jezika in vsaj minimalno slovensko terminologijo raznih strok, saj je bil sicer učni jezik drugih predmetov nemški.

Srbskemu in hrvaškemu svetu sta sestavljavca beril za nižje razrede, Kleeman in Bleiweis, razumljivo, odmerila največji delež. Dijak je spoznal nekatere predele (Reko, Boko Kotorsko, Črno goro, hrvaško Istro), zvedel vzporedno ali posebej nekaj o južnoslovanski zgodovini ali osebnostih (o janičarjih, Zrinjskem in obrambi Sigeta) pa o slikovitih običajih (o krstni slavi, božiču, pogrebu pri muslimanskih Bosancih), dobil iz drobnega primera v originalu prvo informacijo o jeziku. Ob poučnih sestavkih pa je prebral še nekaj leposlovnih spisov, skoraj brez izjeme gre za ljudsko slovstvo. Tu je vrsta zdravic (zbral jih je Matija Majar), nekaj pripovedk in dve pesmi in prevodu: *Kraljevič Marko in Sokol in Smrt Kraljeviča Marka*. Od književnikov je učenec prebral le ime Vuka Karadžića, ne da bi bil o njem še kaj zvedel.

Ruski delež je sicer več kot za polovico manjši (nekako deset prispevkov), a sta vanj vključena Krilov z basnijo *Rak, labod in ščuka* in celo Gogolj z odlomkom iz povesti *Taras Buljba*, ki je v originalu prvič izšla petnajst let pred izidom berila (1835). Gogoljev oris stepe je namreč vstavil Jeriša v spis *Južnoruska stepa*. Ta mladi pisec je o stepi doživetno spregovoril še v sestavku *Stepni požari*. Njegov je tudi nepodpisani sestavek o ruskih voznikih in konjih (*Kako rusovski vozači konje nagovarjajo*). Kot avtor se v vzgojno zgodbico *Piščalka* pojavlja še Rus Karamzin. Liriko zastopa otožna pesem *Jetnik*, narodopis pa obsežen spis *Maslenica – veliki post – velika noč pri Rusih*. Da pa vzhodnoslovanskega sveta ne predstavljajo samo Rusi, je pozornemu drugošolcu utegnila razodeti omemba Ukrajincev (imenuje jih Malorusi) v Jeriševem opisu stepe, za četrtošolca pa je Bleiweis natisnil drobno ukrajinsko pesem *Domotožje*. Tu je še Cigaletov prevod rusinske narodne *Tri golobice*.

¹ Vmes pa še: 1852 za drugi, 1853 za peti, 1854 za tretji in šesti, 1855 za četrti, 1858 za sedmi razred.

² Močno mu je pomagal Ivan Navratil, glej SBL.

Po številu tipično »čeških« prispevkov ta del zaostaja za ruskim, v resnici pa je češki delež v tretjem in četrtem berilu dokaj izrazit. Bleiweis je spretno nabiral sestavke iz raznih knjig in časopisov, zlasti iz čeških čitank in drugih virov. (Celo opis Reke je prevzel iz češke čitanke). Ivan Navratil – ime, na katero ob neleploslovnih tekstih največkrat naletimo – je prevedel štiri pripovedke o legendarnih osebah iz davne češke preteklosti – Čeh, Krok, Libuša, Přemysl. Te zgodbe so bile znane iz treh srednjeveških kronik, Navratil pa jih je utegnil spoznati ali iz sočasne izdaje Dalimilove kronike, ki jo je oskrbel Václav Hanka (1848–1849), ali pa iz nekoliko starejše (1819) izdaje Hajkove kronike, ki je pozneje postala izhodišče za češke beletriste (npr. Jirásek, 1894). Obsežen sestavek *Pogled na Prago* je utegnil za to slovansko Meko navdušiti tudi četrtošolca. Že tretješolec pa je prebral nekako češko in drugače domače *Sirote Jerice* – ljudsko pesem *Sirotek*.

Mnogo šibkeje so zastopani Poljaki. Drugošolec je srečal vzgojno zgodbico, ki pa razen podnaslova – basen iz Poljskega – nima nič poljskega. Tretješolec je iz anonimnega sestavka nekaj izvedel o poljskih vladarjih Mečislavu in Boleslavu, ki sta prva sprejela krščanstvo. V četrtem berilu se sicer pojavlja poljski razsvetljenec Ignacij Krasicki, pisec basni, satir in komičnega epa, toda tu zgolj s poučnim sestavkom o pisanju pisem, najbrž prevzetem neposredno iz njegove enciklopedije *Zbiór potrzebniejszych wiadomości* (1781).³ Pač pa je že prvošolec slišal za Mickiewicza, zakaj v orisu stepe citira Jeriša nekaj Mickiewiczevih verzov.

Dijakovo vednost o Slovanih in njihovem slovstvu so še razširila Miklošičeva berila za višje razrede. Srbsko leposlovje je z izjemo Obradovičeve basni ponovno predstavljeno z ljudskim slovstvom: pripovedkami in pregovori iz Istre in Srbije. Pesmi tokrat ni, pač pa o ljudskem izročilu, zlasti o kraljeviču Marku precej pove obsežen sestavek *Vile Hrvata* Ivana Kukuljevića. Prikaz šeg je posnet po Karadžiću, s primeri ilustriran prikaz pobratimstva pa je napisal Luka Pintar. Poglavlje iz srbsko-slovenskih stikov osvetljuje Trdinov spis *Prihod uskokov na Slovensko*. Novost je predstavitev Dositeja Obradovića. Navratil je na kratko opisal njegovo življenje in vpliv na knjižni jezik. Urednik Miklošič je v peto berilo kakor Navratil v četrto, a še pred njim (berilo za peti razred je izšlo že 1853, za četrtega pa šele 1855) vključil pet pripovedk iz »češke historije« z uvodom. Poleg tistih, ki jih je obdelal Navratil, sta tu še pripoved o tem, kako je Libuša našla moža, kmeta Přemysla, pa njena preroška vizija prihodnje Prage. Razen tega je v knjigi še ena češka zgodbica o svetovalcu kralja Jurija – *Palček pa tat*. Po Slovenski čbeli je povzet vzgojni sestavek *Spoštovanje kruha na Češkem*.

O krvavih bojih za oblast v kijevski Rusiji sta dijaku spregovorila dva spisa po N. Karamzinu – *Jaroslav in Veliki knez Svetopolk*. Predstavljen je pesnik Deržavin (Navratil) in omenjen Koseskega prevod njegove ode *Bog*. Kot poprej je spet tu z eno basnijo zastopan Krilov (*Osel in slavec*). Vrh pomeni celoten prevod Puškinove pravljice *Ribar in riba* (v petem berilu) brez prevajalčevega imena. Tu je urednik v tujih slovanskih slovstvih posegel najbolj v živo – v romantiko.

Poljake je Miklošič upošteval nekajkrat v petem in enkrat v šestem berilu. Dva sestavka o poljskih vladarjih je prispeval Navratil, poljske pregovore pa je izbral urednik sam. Od poljskih avtorjev sta zastopana Jan Kochanovski in Franciszek Karpiński. Toda le Miklošičev prevod *Lipe* Jana Kochanovskega, prvega pravega poljskega pesnika iz renesančne dobe, je izrazitejša umetnina.

Tekstom iz živih slovanskih jezikov je v osmem berilu Miklošič dodal še pet odlomkov v cerkveno-slovanščini, ki jo v skladu s panonsko teorijo imenuje stara slovenščina. Natisnjeni so v cirilici, pod njo pa je transkripcija v latinici.

Ker sta do leta 1854 izšli od višjih beril samo tisti za peti in šesti razred, so v šolah pač uporabljali Janežičev pregled slovenskega slovstva, ki je izšel kot dodatek njegovi slovnici 1854,⁴ a tudi samostojno, čeprav ni bil odobren kot učbenik.⁵ Iz istega razloga kot Miklošič enajst let kasneje (»Naša slovenščina je naravna hči staroslovenščine,« pravi v predgovoru) navaja Janežič v pregledu glagolsko in cirilsko cerkvenoslovansko književnost in dodaja obsežen izbor tekstov v cirilici in glagolici.

Kaže, da so cerkvenoslovanščini nekateri profesorji posvečali veliko, morda celo preveliko pozornost; le tako se je mogla roditi želja celjskih dijakov, da bi se namesto z njo raje bolj ukvarjali z »ilir-

³ Rozka Štefan: Poljska književnost, 1960.

⁴ Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence. Spisal Anton Janežič. V Celovcu, 1854.

⁵ Tatjana Homan: Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici uradnih šolskih tiskov. Izšlo v brošuri: Ob dvestoletnici slovenske šolske knjige. Slovenski šolski muzej, 1972.

ščino«. (Profesor Jernej Francelj je 1851 res dosegel na Dunaju, da so namesto cerkvenoslovansčine začeli poučevati hrvaščino.)⁶ Tudi to je poudaril Janežič v predgovoru z besedami: »Današnje dni ne more več zadostiti znanost samo enega slovanskega jezika; po vsej pravici se terja od vsacega izobraženega Slavjana, da se nekoliko tudi z drugimi bližnjimi slovanskimi narečji seznaní.«

Morda so višješolci svoje spoznanje slovanskih slovstev tu in tam še dodatno razširili s pomočjo knjige Ivana Macuna (Trst 1850). Knjiga, namenjena »učečoj se mladeži«, ni bila potrjena kot učbenik. Na to je odločilno vplivala negativna uradna ocena Frana Metelka, ki je zatrdil, da je delo »za študirajoče Slovence popolnoma neuporabno«. Izraz neuporaben se more nanašati na jezikovno mešanico, ki jo je pisal vzhodnoštajerski ilirec Macun. Sicer pa je ta učbenik najbolj moderen, sestavljen po izrazitih literarnih vidikih z literarnoteoretičnimi uvodi o posameznih vrstah poezije. Temu sledijo primeri. Med žalostinkami – »žalostnicami« naletimo na anonimno češko *Žalovanje starega očeta*; med »vzvišenimi« je Deržavinov *Bog* v prevodu Koseskega, med junaškimi pa srbska pesem *Kraljevič Marko i Vila*; vključen je tudi obsežen odlomek iz *Kraljedvorskega rokopisa* (prevajalec Svetec Podgorski). Vrsta imen avtorjev in naslovov del je vključena v teoretične uvode – predvsem iz dubrovniške, semterta tudi iz ruske književnosti (Krilov, Gogolj – *Mrtve duše*). V obsežnem poglavju *Piesmotvori dodani iz ilirskoga* (55 strani od skupno 270) pa je v originalu natisnjena vrsta besedil iz srbskega in hrvaškega slovstva; razen ljudskih pesmi in vrste dubrovniških književnikov so tu še Dimitrije Demeter, Stanko Vraz, Andrija Kačić Miošić, Ivan Subotić.

Po načinu ureditve – razdelitev na zvrsti, ne pa po jeziku – se je pri Macunu zgledoval Janežič v knjigi *Cvet slovenske poezije*,⁷ ki je sicer v drugih slovanskih slovstvih bolj skopa (rusko pesnitev o Igorjevem pohodu le omenja, ponatiskuje pa Levstikov prevod iz *Kraljedvorskega rokopisa*), pač pa prinaša v dodatku *Hrvaško-srbska poezija* deset odlomkov oz. celotnih pesmi v originalu. Gundulić je zastopan dvakrat, z odlomkoma iz *Osmana* in pesnitve *Suze sina razmetnoga*, srečamo Mažuranića, Preradovića, Vraza, ljudsko *Smrt kraljeviča Marka*. Srbski pregovori so natisnjeni v cirilici, na koncu pa je še cirilska abeceda, tako da je ta dodatek imel tudi vlogo jezikovnega učbenika za srbohrvaščino. Da so se hrvaščine (imenovali so jo ilirščina) res učili teoretično in – kot kaže – tudi praktično pri urah slovenščine, bi (vsaj za celjsko gimnazijo) lahko z gotovostjo sklepali po naslovih nekaterih domačih ali šolskih nalog.

Čeprav so z izdajo *Berila za osmi gimnazijalni razred* leta 1865 imeli dijaki vseh letnikov uradno potrjena berila, so vendarle nemara uporabljali še dva Janežičeva *Cvetnika*. Tako ju letno poročilo celjske gimnazije (Program des k. k. Gymnasiums) tudi navaja med učbeniki. V prvi, nižješolcem namenjeni knjigi, prevladuje češki delež pred srbskim. Poleg ljudskih oziroma anonimnih zgodbic sta tu dva spisa o življenju starih Slovanov (po Jirečku) pa etični nauki *Pravi prijatelji Tomaža iz Štítnege*, ustvarjalca češke nabožno etične proze in njenega najstarejšega klasika iz 14. stol., pa prozna obnova pesmi Jaroslav iz *Kraljedvorskega rokopisa* in odlomek iz *Babice* Božene Němcove – *Nevihta*. (Prevod *Babice* Franceta Cegnarja iz leta 1862 je naš prvi knjižni prevod iz češčine.) Srbski oz. hrvaški del zastopajo zgodovinsko narodopisna sestavka J. Navratila *Uskoki na Kranjskem* in Trdine *Krk in Krčani* pa ljudska pesem in pripovedka. »Poljski« je samo en prispevek. Pisec je vladar, zmagovalec nad Turki pri Dunaju 1683, znan tudi kot pisatelj – Jan Sobjeski svojim vojščakom pred bojem s Turki. Ruski delež pa predstavlja samo bolj narodopisni sestavek *Ruski jemšček* Fr. Jeriše, ki ga je pod drugačnim naslovom in brez avtorjevega imena natisnil že Kleeman v berilu za drugi razred. Pridružuje se še Celestinov prevod ukrajinske lirske pesmi *Sreča*.

Iz drugega *Cvetnika* je višješolec med pomembnejšimi teksti spoznal *Hasan aginico* (*Asan-Aginica*) v prevodu F. Cegnarja, nekaj Levstikovih prevodov iz *Zelenogorskega* in *Kraljedvorskega rokopisa* in tudi odlomek iz ruskega epa *Slovo o polku Igorově*, ki ga je prevedel Maks Pleteršnik.

Pogled na omenjena gimnazijska berila je odkril, da dajejo precej informacij o zemljepisnih, zgodovinskih in narodopisnih zadevah drugih Slovanov, čeprav dokaj nesistematično. Nesistematičnost ali naključnost v izboru imen in del, ki se kaže tudi v predstavitvi slovanskih slovstev, ne preseneča, saj je podobno (razen v osmem berilu) predstavljena tudi slovenska književnost. Uradno potrjeni učbeniki imajo vse tekste v slovenskem prevodu, le pri Macunu in delno Janežiču so hrvaški oz. srbski teksti tudi v originalu. Tako so slovenska berila tudi neposredno utirala pot k jeziku naših slovanskih

⁶ Janko Orožen: *Zgodovina Celja II*, 1974, str. 219.

⁷ *Cvet slovenske poezije*. S kratkim naukom o pesniških izdelkih za gimnazijalne in realne šole. Na svitlo dal Anton Janežič. V Celovcu, 1861.

sosedov. Prevlada ljudskega slovstva se ujema s takrat pri nas prevladujočim folklornim realizmom. Ni čudno, da ne srečamo Njegoša ali Radičevića, da Mácha sploh ni omenjen (kljub temu da so Čehi kar dobro zastopani), da je Mickiewicz samo omenjen, a v drugi zvezi: teh pesnikov pač še ni bilo v slovenskem prevodu. Prav tako pa je razumljivo, zakaj je npr. Puškin zastopan s pesniško pravljico in ne s kako osebnizpovedno pesmijo: ne ljubezenska ne svobodoljubna lirika v učbenik ne bi bili mogli prodreti, saj je npr. Macuna, ki je objavil Prešernovo *Prvo ljubezen*, tudi zato zadela odklonilna sodba. Sestavljalci so imeli omejene omožnosti: razen berila za osmi razred pa Janežičevih *Cvetnikov* so te knjige izšle še pred ustavno dobo, torej so morali biti pisci zelo previdni pri izboru tekstov, razen tega pa jih je vezal še ozir na navodila šolskega ministrstva, ki naj bi učbenike potrdilo. Toda že dejstvo, da je v vseh berilih sorazmerno veliko tekstov o drugih slovanskih narodih in spisov slovanskih avtorjev, je moglo vplivati na razvoj slovanske, s tem pa tudi slovenske zavesti gimnazijske mladine, ki je sicer šolsko znanje sprejemala le v nemščini.

Božena Orožen
Knjižnica Edvarda Kardelja v Celju

Ocene in poročila

LEDAVA IN LENDA VA

K pisanju me je spodbodel in napolil tiskarski spodrsrljaj, ki se je pripetil v mojem zapisu Ob priložnem slovarju beltinskega govora (JiS 1985/86, št. 8). Stavček se pravilno glasi: »Beltinci ... sodijo v ožji pas med Muro in doljno Ledavo (ne: Lendavol), kjer je ostal prvotni j ...«

Ker enačenje terminov Ledava in Lendava ne izhaja samo iz površnosti, marveč še pogosteje iz nezadostne poučenosti, naj najprej ponovno pribijem: v ljudski rabi pomeni *Ledava* v gornjem in dolnjem Prekmurju *reko* (potok), a *Lendava* je *krajevni naziv* (mesto). Madžari rabijo za potok in mesto isti termin *Lendva*. V razliko z ljudskim nazivom je slovenska uprava po l. 1919, naslanjajoč se na madžarsko razlikovanje »gornje« *Lendave* (domače imenovane Grad) od »dolnje« (v ljudski rabi brez določilnice), po nepotrebnem ustvarila umetno uradno rabo. Po zadnji vojni je za oba kraja obveljal ljudski naziv: Lendava proti Grad.

Izrabljam priložnost, da ob imenih Ledava/Lendava, ki sta očitno sorodni, opozorim na nujnost nadaljnega raziskovanja etnogeneze in naselitvene zgodovine na panonskem slovenskem prostoru. Kakor je namreč prekmursko zgodovinopisje v povojnih desetletjih doživelo pravi razcvet, se danes – potem ko so v zadnjih letih umrli trije vidni zgodovinarji: Škafer, Šebjanič, Zelko – s skrbjo sprašujemo, kdo bo njihovo delo nadaljeval.

Moj zapisek zadeva bolj kot kaj drugega vprašanje denazalizacije in z njo povezanih madžarsko-slovenskih substitucijskih in naselitvenih vprašanj.

Danes smo mnogo na boljem, kot je mogel biti proučevalec ali interesent pred nekaj desetletji. V rokah imam dokumentarčne zapise imen, za rečna imena tudi razlago: gl. F. Bezlaj, Slovenska vodna imena I, 1956 in Zelkovo obsežno dopolnilo prav k imenu, ki ga imamo v besedi, obj. v Slavistični reviji 1958, in nazadnje I. Zelko, Prekmurje do l. 1500 v Historični topografiji Slovenije I, 1982. Med madžarskimi raziskovalci je treba upoštevati predvsem Jánosa Melicha (A honfoglaláskori Magyarországnak, 1925–1929) in Istvána Kniezso (v madžarščini in v nemščini Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert, 1938). Vsa navedena dela navajajo podrobnejšo literaturo.

Dokumentarčni zapisi (pretežno v latinskih kodeksih) ne ločijo naziva za naselje (z gradom) oziroma za potok. Naziv za naselje (grad) se v teh zapisih dokaj pogosto pojavlja že zato, ker je plemiška družina Bánffy (Banfy, v hrvatizirani obliki Banič) opravljala v ogrski državi več stoletij pomembne služ-